

Wstęp

Zmniejszenie ruchliwości migracyjnej ludności w neolicie i powstanie osad przyczyniły się do wzrostu zachorowań i zwiększenia występowania chorób zakaźnych. Człowiek, mieszkając wspólnie ze zwierzętami, był bardziej narażony na choroby odzwierzęce, jak również na groźne dla niego choroby wirusowe. Inną konsekwencją zamieszkiwania w jednym miejscu było znaczne pogorszenie warunków higienicznych spowodowanych brakiem wody pitnej oraz odprowadzaniem odpadków i odchodów. Zakażenia prowokowane były pierwotniakami i bakteriami, a wywołane przez nie choroby pozostawały w stanie endemicznym¹. Jednakże osiadły tryb życia rekompensował wszelkie niedogodności sanitarne, zapewniając większe bezpieczeństwo i minimum egzystencji. Takie stwierdzenie jest odpowiednie dla Grecji epoki neolitu i brązu, kiedy to, poza malarią, gruźlicą i dudem brzuszny, nie rozwijały się inne azjatyckie i afrykańskie choroby śmiertelne². „Jeśli nawet niektóre choroby wirusowe narodziły się w neolicie w związku z udomowieniem zwierząt oraz osiągnięciem krytycznego punktu zagęszczenia ludności, nie pochodzą one z regionu Morza Śródziemnego. Zostały tam przeniesione z głębi Azji i Afryki o wiele później”³.

¹ Por. M.D. Grmek, *Historia chorób u zarania cywilizacji zachodniej*, tłum. A.B. Matusiak, Warszawa 2002, s. 123.

² Por. T.A. Cockburn, *Infectious diseases in ancient populations*, „Curr. Anthropol” 1971, nr 12, s. 45-62.

³ M.D. Grmek, *Historia...*, op. cit., s. 125.

Koniec III tysiąclecia p.n.e. to napływ ludności, która zniszczyła ośrodki gospodarcze w Argolidzie, budując na ich miejscu wioski, pałace i fortyfikacje mykeńskie. Szczyt cywilizacji minojskiej i początek cywilizacji mykeńskiej (środkowa epoka brązu), przypadające na lata 1900-1200 p.n.e., charakteryzował się znacznym polepszeniem warunków bytowania człowieka, co skutkowało poprawieniem higieny i warunków zdrowotnych⁴. W tym przypadku przede wszystkim przeludnienie doprowadziło do sytuacji, kiedy gęstość zaludnienia spowodowała pojawienie się zaraźliwych chorób i epidemii⁵.

Niewiele jest starożytnych tekstów greckich i rzymskich mówiących o chorobach, w szczególności o zarazach czy epidemiach, wychodzących poza zamknięty krąg lokalności. Jednakże: „Bywają choroby epidemiczne, tak zwane zarazy, których straszliwe konsekwencje są tak piorunujące i mają taki zasięg, że ich rola historyczna jest dla każdego ewidentna. Ciekawe, iż najlepsze opisy wyjątkowo groźnych epidemii w historii wyszły spod pióra nie lekarzy, lecz historyków bądź pisarzy”⁶. Pierwszą zachowaną wzmiankę o epidemii można znaleźć w *Iliadzie* Homera napisanej prawdopodobnie w VIII wieku p.n.e. Jedno z największych dzieł literackich starożytności rozpoczyna opis zarazy, która zesłana przez Apollona niszczy obóz Achajów oblegających Troję na finiszu wojny trojańskiej. „Najpierw muły poraził Apollon, potem zasię na mężów swój grot skierowawszy niechybny, bił; a gęste wnet stosy z trupami płonąć poczęły”⁷.

⁴ Por. C.P. Warren, *Some aspects of medicine in Greek bronze age*, „Med.Hist.” 1970, nr 14, s. 364-377.

⁵ Dokładne omówienie problemów demograficznych w: M. D. Grmek, *Historia...*, op. cit., w rozdziale: *Paleodemografia – wnioski jakie możemy wyciągnąć na temat warunków życia w starożytnej Grecji na podstawie badań nad szczątkami ludzkimi*.

⁶ M.D. Grmek, *Historia...*, op. cit., s. 28.

⁷ Homer, *Iliada*, tłum. I. Wieniewski, Kraków 1984, s. 6.

Gdy Grecja przeobraziła się z kraju rolniczego w kraj z rozwiniętą gospodarką i handlem zewnętrznym, ludziom udało uodpornić się na niektóre choroby pasożytnicze, najczęściej związane z uprawą ziemi: „[...] a endemia malaryczna uległa znacznemu osłabieniu”⁸. Jednak nie zwiększyła się odporność człowieka na nowe dla Grecji zakażenia bakteryjne i wirusowe. Przeludnienie, które może sprzyjać rozwojowi epidemii, prawdopodobnie przyczyniło się do rozwoju *plagi ateńskiej*, której opis sporządzony w V w. p.n.e. przez Tukidydesa⁹, znajdujący się w *Wojnie peloponeskiej*, sprawił że: „Każdy przeciętnie chociażby wykształcony autor, pisząc o dowolnej zarazie pozostawał w mniejszym lub większym stopniu pod wpływem relacji Tukidydesa”¹⁰. W tym czasie, kiedy powstawał opis wojny peloponeskiej sporządzony przez Tukidydesa, nad swoim traktatem pracował Hipokrates, nazwany przez współczesnych „ojcem medycyny”. Traktat Hipokratesa *Epidemie* zawiera opisy chorób, w stosunku do których można dzisiaj podjąć próbę identyfikacji z niektórymi współczesnymi chorobami zakaźnymi i wśród których, być może, była opisana również choroba zakaźna, która spowodowała epidemię w Atenach.

W przeciwieństwie do zachowanych dzieł literatury niemedycznej starożytnej Grecji, w której niewiele jest opisów chorób epidemicznych, w literaturze niemedycznej starożytnego i wczesnośredniowiecznego Rzymu znajduje się znacznie więcej informacji na ten temat. Najwięcej wzmianek o epidemiach znajduje się w dziele Tytusa Liwiusza¹¹ *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, a podejmując

⁸ M.D. Grmek, *Historia...*, op. cit., s.128.

⁹ Tukidydes, historyk grecki żyjący pomiędzy ok. 471 a 404 r.p.n.e.

¹⁰ P. Janiszewski, *Żywioły w służbie propagandy, czyli po czyjej stronie stoi Bóg. Studium klęsk i rzadkich fenomenów przyrodniczych u historyków Kościoła IV i V wieku*, w: *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*, t. III, red. T. Derda, E. Wipszycka, Kraków 2000, s. 25.

¹¹ Tytus Liwiusz, historyk rzymski żyjący pomiędzy 59 r.p.n.e. a 19 r.n.e. Autor *Ab Urbe condita* libri CXLII.

próbę ich datowania na podstawie *Fasti triumphales* i *Fasti consulares* otrzyma się prawdopodobne lata ich wystąpienia: 463 p.n.e., 453 p.n.e., 426 p.n.e., 422 p.n.e., 413 p.n.e., 390 p.n.e., 365 p.n.e., 293 p.n.e., 212 p.n.e., 205 p.n.e., 174 p.n.e.

Początek I w. n.e. to czas twórczości Pliniusza Starszego¹², autora *Historii naturalnej*, w której znajdują się opisy kilku epidemii, które poznał tylko z opowieści i takich, których był bezpośrednim obserwatorem, jak również przykłady leczenia różnych chorób, z których większość z dużym prawdopodobieństwem można uznać za choroby zakaźne. Prawdopodobnie jedną z opisywanych przez Pliniusza Starszego epidemii potwierdza w *Rocznikach*¹³ Tacyt¹⁴.

Historia Augusta, napisana prawdopodobnie na przełomie III i IV wieku n.e. przez sześciu, lub – jak wskazują dzisiejsze badania – jednego autora, jest dziełem przedstawiającym żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana. W biografiach cesarskich kilkakrotnie podejmowana jest tematyka epidemii, w tym największej w III wieku (tak można sądzić na podstawie zachowanych źródeł), nazywanej „plagą Antonina”¹⁵. Epidemia ta jest zaledwie wzmiankowana w dziele *O naturalnych skłonnościach* drugiego wielkiego medyka starożytności, Galena. O epidemii tej, która ze względu na zasięg bardziej

¹² Pliniusz Starszy, historyk i pisarz rzymski żyjący pomiędzy 23 r.n.e. a 79 r.n.e. Autor wielu dzieł, z których zachowała się jedynie *Historia naturalna*.

¹³ Tacyt, *Roczniki*, w: *Dzieła*, tłum. S. Hammer, Warszawa 2004, s. 93.

¹⁴ Tacyt, historyk rzymski żyjący pomiędzy około 55-120 r.n.e. Autor między innymi *Historii*.

¹⁵ Epidemia ta jest zaledwie wzmiankowana w dziele *O naturalnych skłonnościach* drugiego wielkiego medyka starożytności, Galena.

„zasłużyła” na miano pandemii, wzmiankowali również Herodian¹⁶ i Kasjusz Dion Kokcejanus¹⁷ w swoich *Historiach Rzymskich*.

Informację o drugiej wielkiej epidemii starożytnego¹⁸ Rzymu w III wieku przekazał Cyprian z Kartaginy¹⁹ w rozprawie *O śmiertelności*. Wspominana jest ona także w *Żywotach Cezarów* oraz w *Nowej Historii* Zosimosa²⁰. Potwierdzenie „plagi Antonina” znajduje się również w dziele Euzebiusza z Cezarei²¹ *Historia Kościelna*. Autor zacytował w swoim dziele list Dionizego Aleksandryjskiego, który zaświadcza opisem epidemii, datowaną przez historyków na lata około 249-268. W *Historii Kościelnej* znajduje się również opis innej epidemii IV wieku n.e., która datowana jest na rok 312.

Epidemie występujące między IV a V wiekiem n.e. są odnotowane przez: Ammiana Marcellina²², który w *Dziejach Rzymskich* opisał epidemii z 360 roku n.e. w Amidzie; Zosimosa w *Nowej Historii*

¹⁶ Herodian, historyk grecki żyjący pomiędzy około 180 a 250 r.n.e. Autor *Historii Cesarstwa Rzymskiego*.

¹⁷ Kasjusz Dion Kokcejanus, rzymski historyk greckiego pochodzenia żyjący w latach około 163/164-235. Autor między innymi *Historii rzymskiej*.

¹⁸ Koniec starożytności jest wiązany z kilkoma datami, wśród których wymienia się: 395 r. n.e., w którym nastąpił podział cesarstwa na dwie części po śmierci Teodozjusza Wielkiego; rok 476 n.e., czyli koniec panowania ostatniego cesarza zachodniorzymskiego Romulusa Augustulusa; początki arabskich podbojów w VII wieku i inne daty. Por. M. Jaczynowska, *Historia Starożytnego Rzymu*, Warszawa 1984, s. 376; H. Samsonowicz, *Dziedzictwo średniowiecza. Mity i rzeczywistość*, Wrocław 1991, s. 6-7; A. Ziółkowski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2009, s. 17.

¹⁹ Cyprian z Kartaginy urodził się w 200 lub 210 r.n.e., zmarł w 258 r. Pisarz apologeta, jeden z ojców Kościoła.

²⁰ Zosimos, bizantyjski historyk żyjący w VI wieku. Autor *Nowej Historii*.

²¹ Euzebiusz z Cezarei, biskup Cezarei i historyk żyjący pomiędzy około 264 a 340 r. n.e. Autor między innymi *Historii Kościelnej*.

²² Ammian Marcellin, historyk rzymski żyjący pomiędzy ok. 330 a 397 r. Autor *Dziejów Rzymskich*.

wzmiankującego zarazę około 408 roku. Hydacjusz²³, biskup Chaves (Aquae Flaviae), autor *Kroniki*, napisał o zarazie na Półwyspie Iberyjskim z 442 roku²⁴.

Koniec starożytności był mocno zaakcentowany pandemią, której początek datowany jest na VI w. n.e. Rozpoczęła się ona w Konstantynopolu i nazwana została „plagą Justyniana”, bowiem jej początek wiąże się bezpośrednio z panowaniem cesarza Justyniana. Doskonałym źródłem dla jej poznania jest *Historia wojen* Prokopiusza z Cezarei²⁵, a *O panowaniu Justyniana* Agatiasza Scholastyka²⁶ zawiera informacje o drugiej fali zarazy w Konstantynopolu. Temat epidemii podjęli również: Ewagriusz Scholastyk²⁷ w *Historia Kościoła* i Jan z Efezu²⁸ w *Historii eklezjastycznej*. Niestety druga część dzieła Jana z Efezu traktująca o epidemii zaginęła i odtworzona została w *The Pseudo-Dionysius of Tel-Mahre Chronicle*, w związku z czym nie można mieć pewności, że zawiera ona wszystkie informacje, które znajdowały się w oryginalnym dziele Jana z Efezu. Na czas „plagi Justyniana” datowane jest powstanie dzieła Marcellinusa Komesa²⁹ *Kronika*, w którym odnotowana jest szerząca się na terenach Italii zaraza w 543 roku. Jan z Biclari³⁰ w *Kronice* opisał trzeci nawrót zarazy w Konstantynopolu. Jak

²³ Hydacjusz, biskup Chaves żyjący w V wieku. Autor *Kroniki*.

²⁴ Por. M. Simonetti, *Idazio*, w: *Dizionario Patristico e di antichità cristiane*, ed. A. Di Berardino, vol. 2, Casale Monferrato 1983, s. 1739.

²⁵ Prokopiusz z Cezarei, historyk bizantyjski żyjący pomiędzy 490 a 561 r.n.e. Autor między innymi *Historii wojen* i *Historii sekretnej*.

²⁶ Agatiasz Scholastyk, historyk bizantyjski żyjący w VI wieku. Autor *Historii Kościoła*.

²⁷ Ewagriusz Scholastyk, historyk żyjący w VI wieku. Autor *Historii Kościelnej*.

²⁸ Jan z Efezu, historyk żyjący w VI wieku. Autor *Historii Kościelnej*.

²⁹ Marcellinus Komes, kronikarz bizantyjski żyjący w VI wieku.

³⁰ Jan z Biclari, pisarz chrześcijański. Autor *Kroniki*.

podaje Dionysios Stathakopoulos, można wyróżnić osiemnaście fal epidemii, jednakże nie wszystkie zostały dostatecznie udokumentowane³¹.

Bizantyjski kronikarz, Jan Malalas³², autor *Kroniki Powszechnej* odnotowuje zdarzenia związane prawdopodobnie z „plagą Justyniana”, a autor *Annales of Tigernach* napisał o zarazie, która dotarła do Wysp Brytyjskich i Irlandii prawdopodobnie około 544/545³³. Również z „plagą Justyniana” można utożsamiać szerzącą się w 570 roku na terenach Italii i Galii zarazę, o której wspomniał w *Kronice*³⁴ Mariusz z Aventicum³⁵, oraz wzmiankowaną przez Jana Diakona³⁶ w *Kronice Weneckiej* zarazę, która pojawiła się około roku 591 w Rawennie, na Gradzie i Istrii³⁷.

Informacje o zarazach znajdują się również w dziele *Historia Franków* autorstwa Grzegorza z Tours³⁸. Dotyczą już one wczesnego średniowiecza. W swoim dziele Grzegorz kilkakrotnie wspominał epidemie występujące na terenie Galii pod koniec V wieku.

³¹ Por. D. Stathakopoulos, *Crime and Punishment. The Plague in the Byzantine Empire, 541-749*, w: *Plague and the End of Antiquity – The Pandemic of 541-750*, ed. L. Little, Cambridge 2007, s. 100-105.

³² Jan Malalas, kronikarz bizantyjski. Urodził się około 491 roku. Zmarł około 578 roku.

³³ Por. *Annales of Tigernach*, w: *Revue Celtique*, ed. W. Stokes, t. 2, Dyfed 1993, s. 137.

³⁴ Por. *La Cronique de Marius d'Avenches (455-581)*, ed. J. Favrod, Lausanne 1991, s. 82.

³⁵ Marius d'Avenches, autor *Kroniki* żyjący w VI wieku.

³⁶ Jan Diakon (940/945-1018), autor *Kroniki Wenecji*, jednego z najstarszych dzieł historiografii weneckiej. W *Kronice* znajdują się nieliczne informacje dotyczące Jana, jak informacja wskazująca, że Jan Diakon był kapłanem doży Piotra II Orseolo (991-1008).

³⁷ Jan Diakon, *Cronaca Veneziana*, w: *Cronache Veneziane antichissime*, ed. G. Monticolo, vol. I, Roma 1890, s. 75.

³⁸ Grzegorz z Tours, historyk żyjący w VI wieku. Autor między innymi *Historii Franków*.

Kolejnym historykiem przedstawiającym kwestie zarazy jest Paweł Diakon³⁹, który w napisanej przez siebie *Historii Longobardów* zawarł liczne opisy epidemii nękających Italię w VII-VIII wieku. Z *Annales of Ulster* wiadomo, że w sierpniu 664 roku zaraza dotarła do Irlandii⁴⁰. Informacje dotyczące zarazy znajdują się również w dziele angielskiego mnicha, benedyktyna Bedy, zwanego Czcigodnym lub Wspaniałym⁴¹, zatytułowanym *Historia kościelna narodu angielskiego*. Nicefor I⁴² w *Zwięzłym zarysie historii* oraz Teofanes Wyznawca⁴³ w *Kronice* potwierdzają zarazę w Konstantynopolu w roku 747, która to – według badaczy – jest nawrotem „plagi Justyniana”.

³⁹ Paweł Diakon, żyjący w VIII wieku poeta i kronikarz. Autor między innymi *Historii Longobardów*.

⁴⁰ Por. *The Annales of Ulster (to A.D. 1131)*, ed. S. MacAirt, G. MacNiocaill, vol. 1, Dublin 1983, s. 129.

⁴¹ Beda Czcigodny, anglosaski mnich należący do zgromadzenia benedyktynów, żyjący w latach ok. 672-735. Autor wielu dzieł, wśród których znajduje się *Historia kościelna narodu angielskiego*.

⁴² Nicefor I, patriarcha Konstantynopola, zmarł w 829 r.n.e. Poza pisarską twórczością teologiczną, zachowały się również dwa jego dzieła historyczno-kronikarskie: *Zwięzły zarys historii* i *Zwięzła kronika*.

⁴³ Teofanes Wyznawca, zmarł ok. 818 r., duchowny i historyk bizantyjski. Po śmierci Jerzego Synkelosa kontynuował jego dzieło od objęcia władzy przez Dioklecjana w 283 r.n.e., a zakończył na objęciu władzy przez cesarza Leona w 810 r.n.e. doprowadził swoją kronikę do roku objęcia władzy przez cesarza Leona V w 813 r.